

Achegas ao exame do crecemento da acumulación industrial arxentina na posconvertibilidade (2005-2011) e a súa comparación coa fase de incremento neoliberal (1993-1998)

Federico Daniel Naspleda*¹

Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET) – Instituto de Investigaciones en Humanidades y Ciencias Sociales de la Universidad de La Plata (IdHICS) – Laboratorio en Estudios en Sociología y Economía del Trabajo (LESET) – Argentina

Recibido: 27 de maio de 2019 / Aceptado: 27 de marzo de 2020

Resumo

Varias discusións tiveron lugar en relación á acumulación industrial arxentina desde a etapa neoliberal (denominada tamén como “convertibilidade”) ata a súa ruptura na etapa de posconvertibilidade. As discusións ordénanse ao redor de se entre ambos os lapsos se manifestaron cambios estruturais significativos no perfil industrial predominante –segundo a preponderancia na elaboración de *commodities* industriais– ou se, pola contra, existen máis continuidades. O presente estudo achégase aos mencionados debates examinando a industria, por unha banda baixo a dinámica de acumulación dos sectores que a integran, e por outra, segundo un modelo insumo produto. Á súa vez, co obxectivo de estudar as características do crecemento das manufacturas na posconvertibilidade e de establecer comparacións coa convertibilidade, diferéncianse as fases de incremento acumulativo das fases de crises e recuperación. Este estudo incorpórase desde este enfoque ás teses que sosteñen as continuidades persistentes en ambas as etapas.

Palabras clave

Arxentina neoliberal e posconvertibilidade / Acumulación industrial / Dinámica de sectores industriais.

Contributions to the examination of the growth in Argentine industrial accumulation in post-convertibility (2005-2011) and its comparison with the neoliberal increase phase (1993-1998)

Abstract

Several discussions have taken place in relation to the Argentine industrial accumulation from the neoliberal stage (also known as “convertibility”) until its breakup in the post-convertibility stage. The discussions are organized around whether significant structural changes in the predominant industrial profile were manifested between both periods -according to the prevalence in the manufacturing of industrial commodities-, or if there are more continuities. In the present study, the mentioned debates contribute by examining the industry, on the one hand, under the dynamics of the accumulation of the sectors that integrate it, and on the other, according to an input-output model. In turn, in order to study the characteristics of manufacturing growth in post-convertibility and establish comparisons with convertibility, the phases of cumulative increase of the crisis and recovery phases are differentiated. This study contributes from this approach to the theses that sustain the persistent continuities in both stages.

Keywords

Neoliberal Argentina and post-convertibility / Industrial accumulation / Dynamics of industrial sectors.

JEL Codes: L6, L0, L66.

* Correspondencia autor: fdnaspleda@gmail.com

¹ Este traballo foi parte das tarefas desenvolvidas no marco da visita de investigación posdoutoral no Institute of Latin American Studies (ILAS) – University of London’s School of Advanced Study.

1. Introducción

A evolución industrial na Arxentina recente (1991-2011) mostra recorrentes fases de crises, recuperación e crecemento acumulativo. Á súa vez, estes anos estiveron divididos en termos político-económicos, por unha banda na “convertibilidade” (1991-2001), recoñecida polas reformas neoliberais pro-mercado que tiveron lugar tanto na Arxentina como na rexión (Katz e Stumpo, 2001), e por outra, nun segundo momento denominado como “posconvertibilidade” (2002-2011), no cal se realizaron reformas que conduciron a unha ruptura co réxime neoliberal previo, cuxas políticas económicas implicaron un tipo de cambio “alto”, a expansión da demanda e crecentes niveis inflacionarios (Piva, 2015).

Importantes traballos sinalan que a ruptura do réxime neoliberal de principios dos anos 2000 xerou un cambio estrutural na industria arxentina (Kulfas, Goldsten e Burgos, 2014; Rivas e Robert, 2015; Tavonsnanka e Herrera, 2011). Este grupo de investigadores atopan no devandito proceso un camiño cara á transformación da estrutura produtiva, con substitución de importacións e co fortalecemento do mercado interno.

Un aspecto descochado por estes traballos é a análise comparativa das fases de crecemento industrial na convertibilidade (1993-1998) e na posconvertibilidade (2005-2011). As fases de crecemento representan un incremento acumulativo novo con respecto a ciclos económicos pasados, que se distinguen de momentos en que a acumulación se recupera polos efectos dunha crise económica. Por outro lado, nestas fases cobra máis peso o crecemento a través de investimentos por riba da recuperación por capacidade instalada. Ademais, pódense identificar os sectores máis dinámicos ou líderes no proceso de crecemento como tamén os máis atrasados, captando as características que presenta o desenvolvemento industrial nesta fase. En países de alta volatilidade, como é o caso arxentino, esta distinción é fundamental.

Por iso, o exame comparativo das fases de crecemento na convertibilidade e na posconvertibilidade permítenos captar, de maneira nova, as fortes continuidades existentes na acumulación, sendo ambos os períodos parte dun mesmo proceso de reestruturación produtiva con características particulares respecto doutros momentos históricos. O estudo parte de diferenciar as fases de recuperación, crecemento e crises presentes no longo período 1993-2011 a nivel macro e mesoeconómico. A partir dun estudo macro tense en conta unha nova periodización dos ciclos económicos e da industria na Arxentina, periodización na que se identifican, principalmente, na convertibilidade unha fase de crecemento entre os anos 1993 e 1998, e na posconvertibilidade unha fase de recuperación entre os anos 2002 e 2005 e unha fase de crecemento entre os anos 2005 e 2011. Este aspecto é importante, porque a recuperación da economía arxentina de posconvertibilidade se produciu en gran parte pola utilización da capacidade instalada (Schincariol, 2013) e non por un proceso de investimentos.

Unha vez diferenciadas as fases correspondentes ao período 1993-2011, centrámonos en estudar baixo a dimensión mesoeconómica as dúas principais fases de crecemento. O nivel mesoeconómico bríndanos unha dimensión para comprender a dinámica no interior da industria, ao desagregar o total en 49 sectores, tales como a produción de alimentos, vehículos, calzado ou bebidas, entre outros. Para iso utilizamos os datos da Clasificación Industrial Internacional Uniforme para Arxentina a tres díxitos de desagregación (CIU 3). O obxectivo é captar as continuidades e as rupturas existentes entre as fases de crecemento da convertibilidade e da posconvertibilidade a partir da evolución da dinámica dos sectores que conforman o total da industria. Para levar a cabo este obxectivo identifícanse catro grupos principais:

- a) Os sectores *competitivos* cuxo crecemento da taxa anual acumulativa do volume físico de produción (a partir de agora TAA) en ambas as fases de estudo é superior á media industrial.
- b) Os sectores *dinámicos na posconvertibilidade* cuxa TAA é superior á media industrial na fase de posconvertibilidade, pero inferior na de convertibilidade.

- c) Os sectores *dinámicos na convertibilidade* cuxa TAA só destaca con respecto á media na convertibilidade.
- d) Os sectores *non dinámicos* cuxo crecemento ou decrecemento é inferior á media en ambos os períodos.

Desta maneira, en termos de crecemento acumulativo a evolución dos *sectores competitivos* permite captar as tendencias de continuidade entre a convertibilidade e a posconvertibilidade, mentres que a evolución dos *sectores dinámicos na posconvertibilidade* sinala as rupturas.

Pola súa vez, en relación coa análise mesoeconómica, realízase un estudo dos multiplicadores de produción a partir da elaboración dunha matriz insumo produto. Para obtermos un indicador de arrastre efectivo e non só potencial, debemos ter en conta o peso que ten cada sector e o agrupamento sectorial na industria. Por iso, a matriz constrúese tanto adaptando a desagregación do total da industria en 49 sectores, utilizada no anterior punto, como considerando os agrupamentos como dinámicos e non dinámicos.

Como hipótese, compréndese a estrutura industrial resultante na posconvertibilidade cun crecemento das manufacturas en xeral acelerado na súa fase de recuperación, e logo gradualmente desacelerado, cuxa tendencia principal apunta á concentración dos *sectores competitivos*. A evolución deste aspecto reflicte unha clara tendencia á consolidación da estrutura produtiva previa e á heteroxeneidade estrutural persistente na Arxentina desde os anos noventa (Abeles, Lavarello e Montagu, 2013; Gigliani e Michelena, 2013), pero con algunhas novidades menores, específicas do modo de acumulación recente, vinculadas ao crecemento dos *sectores dinámicos na posconvertibilidade*. Estes aspectos en conxunto mostran un maior enfraquecemento da economía ao asentarse a súa acumulación sobre sectores tipo *enclaves* (Soza-Amigo e Aroca, 2018) sen encadeamentos produtivos significativos. Estes procesos serán explicados ao lonto deste traballo.

A continuación examinaremos, na sección 2, a relación entre a forma xeral que adoptou a economía arxentina no período 1991-2011 e a evolución industrial, determinando as diversas fases que presentou a súa acumulación, e describindo o comportamento do incremento acumulativo con respecto a variables como a evolución da utilización e a ampliación da capacidade instalada. Na sección 3 realízase o exame mesoeconómico mediante o cal se profunda na análise da estrutura industrial e na dinámica dos sectores que a compoñen. Compárase a evolución dos sectores dinámicos na posconvertibilidade e dos competitivos entre as fases de crecemento sinaladas co fin de avaliar as tendencias de continuidade-ruptura mencionadas. Pola súa vez, relaciónase a evolución de todos os sectores nas fases de recuperación e de crecemento da posconvertibilidade para atopar as súas diferenzas. Analízase como a dita evolución afecta á heteroxeneidade estrutural. Por último, sinálanse algunhas dimensións da acumulación específica dos *sectores competitivos*, a fin de identificar mellor o seu impacto na estrutura industrial.

2. Aspectos xerais na acumulación industrial: distinción das fases de recuperación (2002-2005) e de crecemento (1993-1998, 2005-2011)

En primeiro lugar, considerando a evolución no prazo 1993-2012, segundo a Táboa 1, atopamos importantes cambios. En termos cuantitativos, o crecemento é constante e observamos unha taxa de crecemento anual acumulativa do PBI e da industria manufacturera do 7,13% e do 7,51%, respectivamente. Á súa vez, a industria manufacturera creceu no último ano un 50,7% respecto do valor máximo alcanzado na convertibilidade no ano 1998.

En segundo lugar, a partir desta evolución atopamos unha tendencia á menor participación industrial no produto desde principios dos anos noventa, situación que non se reverte ao longo da posconvertibilidade. Pese ao gran crecemento que presentou nos primeiros anos (ata o 2004, en que chega ao 18,1% do PBI), tivo unha caída ao finalizar o período, no ano 2012, cun 17,4% do PBI, quedando

lonxe dos máximos alcanzados nos anos da convertibilidade: o 19,8% no ano 1993 e o 19,1% no ano 1997.

En terceiro lugar, para profundar no exame da industria na posconvertibilidade realízase unha análise das súas diversas fases, dividíndoas nunha fase de recuperación (2002-2005) e noutra de crecemento (2005-2011). Retómase a idea de Grigera e Eskenazi (2013), pero aplícase á análise sectorial. Así, a partir da Tabla 1 observamos que no ano 2005 se produce un cambio cuantitativo no cal o crecemento do PBI e do PBI manufactureiro excede os niveis anteriormente alcanzados no modelo de acumulación de convertibilidade (no ano 1998).

Táboa 1. Evolución do PBI e da industria manufactureira e da súa participación no PBI a prezos produtor (PBI p.p.), 1993-2012 (en millóns de pesos de 1993 e en porcentaxe)

Ano	PBI	Industria	% Industria/PBI
1993	236.505	43.138	19,8%
1994	250.308	45.079	19,6%
1995	243.186	41.850	18,7%
1996	256.626	44.550	18,9%
1997	277.441	48.627	19,1%
1998	288.123	49.526	18,8%
1999	278.369	45.599	17,8%
2000	276.173	43.855	17,3%
2001	263.997	40.627	16,6%
2002	235.236	36.176	16,3%
2003	256.023	41.952	17,5%
2004	279.141	46.977	18,1%
2005	304.764	50.480	17,9%
2006	330.565	54.975	18,0%
2007	359.170	59.153	17,9%
2008	383.444	61.842	17,6%
2009	386.704	61.503	17,3%
2010	422.130	67.547	17,5%
2011	459.571	74.962	17,9%
2012	468.301	74.660	17,5%

Fonte: elaboración propia a partir do Instituto Nacional de Estadística y Censos de la República Argentina (INDEC).

Outros indicadores mostran que o ano 2005 marca un punto de inflexión no que a recuperación da acumulación industrial dos primeiros anos de posconvertibilidade se transforma en crecemento da estrutura produtiva. Este cambio podémolo observar seguindo a evolución da utilización e ampliación da capacidade instalada (Figura 1).

Así, a utilización da capacidade instalada presenta un ciclo de forte ascenso ata o ano 2005, cun crecemento dun 72,8%, e logo a pendente invértese, diminuíndo o crecemento sobre todo no período 2008-2011. En cambio, a ampliación da capacidade instalada ten anos dun gran crecemento relativo, sobre todo nos anos 2005, 2006 e 2007, cun 3,7%, un 7,2% e un 7,1%, respectivamente, para logo caer (cunha repunta no ano 2011), aínda que se mantén en niveis positivos ata o ano 2011. Isto implica que antes do 2005 existe unha fase de sostida recuperación da capacidade instalada, mentres que nos anos seguintes se produce un proceso de crecemento industrial pola ampliación desa capacidade, que aínda que non é continua no seu ascenso si é significativa, e posteriormente continua sendo positiva ata o ano 2011, ano no que se inicia un ciclo fortemente descendente. O último ano sinalado marca un estancamento segundo a evolución do PBI manufactureiro (Táboa 1).

Por tanto, en función das variables anteriormente analizadas e os anos de estudo, podemos sinalar dúas fases de acumulación industrial dentro da posconvertibilidade: 1) entre os anos 2002 e 2005, unha fase de recuperación, e 2) entre os anos 2005 e 2011, unha fase de crecemento.

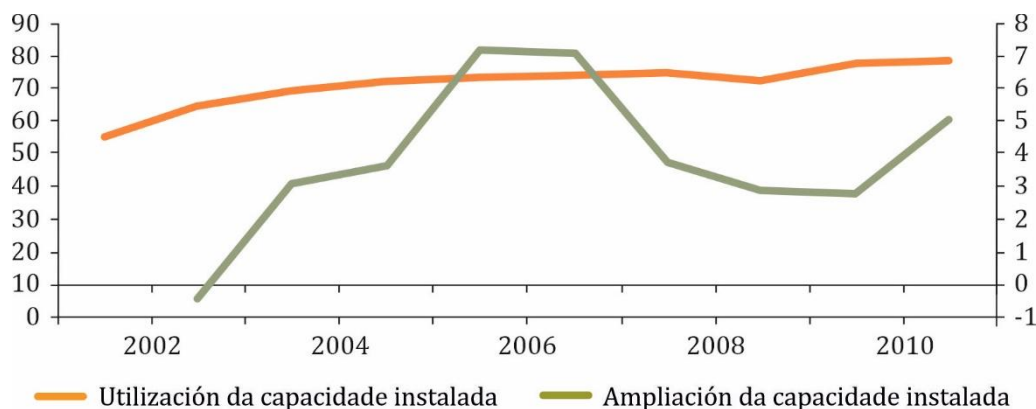

Figura 1. Evolución da utilización e ampliación da capacidade instalada na industria manufacturera (2002-2011). Fonte: elaboración propia a partir do Centro de Estudio para la Producción (CEP).

A continuación, examínanse estas fases respondendo as seguintes preguntas: cales son os cambios e continuidades respecto da convertibilidade?; que diferenzas específicas e que relacións gardan entre si as fases de crecemento da convertibilidade (1993-1998) e as da recuperación e crecemento da posconvertibilidade?; en termos dos sectores manufactureros, cales son os sectores máis dinámicos e cales os atrasados na evolución destas fases, e á conta de que elementos crecen ou decrecen?; que implicacións teñen estes elementos de acordo coa estrutura industrial conformada na posconvertibilidade e na convertibilidade?

3. Os sectores industriais nas fases de recuperación (2002-2005) e crecemento (2005-2011): a análise da dinámica sectorial e os multiplicadores de produción

Como sinalamos nos apartados anteriores, se considerásemos o incremento da acumulación industrial durante os anos de posconvertibilidade como un fenómeno puramente cuantitativo cometeríamos o erro de subestimar os problemas inscritos no seu desenvolvemento. Aínda que se sucederon cambios que convidan a considerar a etapa como dun desenvolvemento singular, tamén existen continuidades e inmovilismos na forma en que se despregou a súa acumulación.

A análise sectorial proporciánanos unha nova relación entre os fenómenos macro e mesoeconómicos que avanza sobre as relacións no interior da industria. Neste caso, comprende unha desagregación da industria bastante exhaustiva en 49 sectores ou ramas industriais (véxase a Táboa 2). O estudo da dinámica sectorial bríndanos información de que sectores da industria gañaron e perderon en termos da súa acumulación nas dúas grandes fases aquí estudadas: a convertibilidade e a posconvertibilidade.

A continuación, aplicaremos a metodoloxía seleccionada na Introducción, que ten en conta principalmente dúas dimensións: por un lado, a periodización elixida e, por outro, o carácter dinámico ou non dinámico dos distintos sectores industriais nas diversas fases da convertibilidade e da posconvertibilidade. Desta maneira, pódese estudar con precisión tanto a evolución da acumulación sectorial nas fases de crecemento como a súa relación co seu comportamento nas fases de crises e recuperación.

Por último, a partir dos resultados obtidos, profundamos na análise da tendencia á continuidade dos *sectores competitivos* entrambos os períodos de estudo, agregando outras variables de análise tales como a participación no valor bruto da produción industrial (VBP) e a produtividade.

3.1. A fase de acelerada recuperación industrial pola utilización da capacidade instalada (2002--2005)

Seguindo a Táboa 2, podemos afirmar que a fase de recuperación (2002-2005) da industria presenta as seguintes tendencias para os 49 sectores que a integran:

1. É destacable a relación entre o *aumento da utilización da capacidade instalada* (Figura 1) e a *recuperación durante a posconvertibilidade*. Unha gran parte dos sectores que creceron, sobre todo neste último período, viñan dunha profunda caída en relación cos seus volumes de produción. Trinta e oito sectores crecerán por riba do 10% anual.
2. A recuperación foi xeral e acelerada para a maioría dos sectores que integran o total industrial, cun nivel xeral de recuperación do 13,4% anual, sendo este ciclo de estudo o de maior incremento acumulativo. Así, coa excepción dun só sector, o de Fabricación de fibras e teas manufacturadas (243), o resto, en total 48, recupérase, aínda que de maneira desigual.
3. Os sectores que se recuperaron con menor intensidade posteriormente mantiveron os niveis ou melloraron a súa situación, como sucede coa maioría dos sectores *dinámicos na posconvertibilidade*.
4. Unha gran parte dos sectores que se recuperaron nesta fase logo desaceleráranse notablemente, como se observa no caso dos *non dinámicos*.

Así, vemos que a fase de recuperación mostra un acelerado incremento en poucos anos e que se corresponde cos anos de maior participación da industria no PBI durante a posconvertibilidade (no ano 2004 esta foi do 18,1%, como vemos na Táboa 1), aínda que non chega a superar os mellores anos da convertibilidade. Á súa vez, a recuperación da acumulación está máis relacionada coa evolución da capacidade instalada que cun proceso de crecemento por investimentos.

A continuación, deterémonos no segundo período da posconvertibilidade, o de crecemento (2005-2011), no que analizaremos a súa relación con todos o períodos estudados e, sobre todo, con respecto ao crecemento da convertibilidade (1993-1998).

Táboa 2. Evolución dos sectores da industria na fase de crecemento da convertibilidade, na fase de recuperación da posconvertibilidade e na fase de crecemento da posconvertibilidade (en termos da taxa anual acumulativa -TAA- dos seus volumes físicos de produción)

Sectores da industria	TAA 1993-1998 (en %)	TAA 2002-2005 (en %)	TAA 2005-2011 (en %)
Dinámicos na posconvertibilidade			
Fabricación de maquinaria de oficina, contabilidade e informática (300)	-7,50	16,86	12,55
Fabricación de vidro e produtos de vidro (261)	-1,10	17,05	11,29
Elaboración de bebidas gasosas, viños, cervexa, augas minerais, zumes de froitas e bebidas espirituosas (155)	0,40	18,07	11,01
Fabricación de cociñas, calefactores, aparellos eléctricos e outros de uso doméstico (293)	1,90	52,13	16,91
Elaboración de produtos de panadaría, azucre, café, té, herba mate... (154)	1,70	11,38	11,93
Fabricación de calzado e as súas partes (192)	2,00	27,99	18,86

Táboa 2 (continuación). Evolución dos sectores da industria na fase de crecemento da convertibilidade, na fase de recuperación da posconvertibilidade e na fase de crecemento da posconvertibilidade (en termos da taxa anual acumulativa –TAA– dos seus volumes físicos de produción)

Sectores da industria	TAA 1993-1998 (en %)	TAA 2002-2005 (en %)	TAA 2005-2011 (en %)
Competitivos			
Fabricación de produtos químicos e agroquímicos (242)	3,00	12,37	12,26
Produtos alimenticios (151)	4,30	9,73	9,40
Fabricación de vehículos automotores (341)	4,80	26,35	19,11
Fabricación de receptores de radio e televisión, aparellos de gravación e reprodución de son e vídeo (323)	6,00	60,03	15,42
Fabricación de produtos de plástico (252)	6,50	11,04	10,14
Fabricación de mobles, somieres e colchóns (361)	8,70	23,09	8,55
Dinámicos na convertibilidade			
Fabricación de material de locomotoras e material rodante, e fabricación de aeronaves (35A)	25,80	18,53	-8,17
Produtos de ferro e aceiro (271)	10,70	8,22	7,56
Fabricación de fertilizantes e compostos de nitróxeno; praguicidas (24a)	10,10	15,72	3,90
Elaboración de produtos lácteos (152)	8,80	10,50	3,54
Fabricación de carrozarías para vehículos automotores; fabricación de remolques e semirremolques (342)	7,50	56,77	5,87
Fabricación de fíos e cables illados (313)	6,20	23,68	5,97
Fabricación de fibras manufacturadas –artificiais e sintéticas– (243)	5,20	-6,73	-1,39
Fabricación de substancias químicas básicas, excepto fertilizantes (241)	5,00	4,90	1,56
Moenda de trigo, legumes e cereais. Preparación de arroz, alimentos para animais e amidóns (153)	4,90	9,49	5,88
Produtos de metais non ferrosos (272)	4,60	6,53	4,46
Fabricación de papel e produtos de papel (210)	3,90	11,01	6,34
Fabricación de madeira e os seus produtos (excepto mobles), cortiza e artigos de palla (20a)	3,90	11,65	2,10
Fabricación de roupa de cama, toallas, mantelaría, tapices e alfombras, cordas e redes (172)	3,70	27,16	5,10
Non dinámicos			
Edición de folletos, libros, xornais e produción de discos, compactos, etc. (221)	2,30	16,91	1,79
Curtido e acabado de coiros, fabricación de produtos de marroquinería e talabartería (191)	2,20	3,83	1,81
Fabricación de maquinaria de uso xeral (291)	2,20	9,66	7,53
Fundición de ferro e aceiro, e de metais non ferrosos (273)	1,80	34,04	7,78
Preparación de follas de tabaco, elaboración de cigarros, picadura ou febras para pipa (160)	1,20	-1,27	7,62
Fabricación de produtos de minerais non metálicos (269)	0,30	24,93	7,55
Fabricación de maquinaria de uso especial (292)	-0,10	30,64	0,45
Produtos de caucho (251)	-0,20	13,55	1,97
Procesos de acabado de superficies metálicas (289)	-0,30	19,69	5,57
Fabricación de partes, pezas e accesorios para vehículos automotores e os seus motores (343)	-0,30	9,75	7,28
Produción de combustibles líquidos, gasosos e graxas lubricantes (232)	-0,40	3,12	0,07
Fabricación de tubos, válvulas e transmisores de radio e televisión e telefonía (32A)	-0,70	46,09	-2,57

Táboa 2 (continuación). Evolución dos sectores da industria na fase de crecemento da convertibilidade, na fase de recuperación da posconvertibilidade e na fase de crecemento da posconvertibilidade (en termos da taxa anual acumulativa –TAA– dos seus volumes físicos de produción)

Sectores da industria	TAA 1993-1998 (en %)	TAA 2002-2005 (en %)	TAA 2005-2011 (en %)
Non dinámicos			
Fabricación de tecidos de punto e artigos de punto e de gancho (173)	-1,00	32,24	2,38
Fabricación de motocicletas, bicicletas e de cadeiras de brazos de rodas ortopédicas (359)	-1,10	62,80	0,83
Fabricación de motores, xeradores e transformadores eléctricos, e aparellos de distribución e control da enerxía eléctrica (31A)	-1,70	41,03	8,22
Impresión e servizos conexos (222)	-2,30	15,19	4,51
Confección de pezas de vestir e de artigos de pel (18A)	-2,30	20,42	1,25
Fabricación de produtos de fornos de coque (23a)	-2,50	23,43	2,55
Fabricación de acumuladores, pilas e baterías primarias, lámpadas eléctricas e equipos de iluminación (31B)	-2,50	22,65	5,68
Xoias, artigos de deporte, xogos e outras industrias manufactureiras n.c.p. (369)	-3,00	15,40	6,32
Instrumentos médicos, ópticos, de precisión e reloxos (33A)	-3,20	29,11	6,72
Fabricación de fiados e tecidos; acabado de produtos téxtiles (171)	-4,70	18,06	7,33
Fabricación de produtos metálicos para uso estrutural, tanques, depósitos e xeradores de vapor (281)	-11,70	30,71	2,17
Construción e reparación de buques e embarcacións (351)	-17,50	14,59	-8,17
Total Industria	2,40	13,49	8,41

Fonte: elaboración propia a partir do CEP.

3.2. Sectores industriais na fase de crecemento (2005-2011): algúns cambios e fortes continuidades respecto da fase previa

Nesta fase existiu un proceso de crecemento desigual dos sectores que compoñen a industria argentina e con diferenzas que cómpre ter en conta con respecto ao período de convertibilidade.

En primeiro lugar, podemos afirmar, seguindo a Táboa 2, que a fase de crecemento (2005-2011) respecto da fase de recuperación (2002-2005) marca un claro contraste, ao atoparse por riba da acumulación media industrial unicamente 12 sectores dentro dos *competitivos* e dos *dinámicos na posconvertibilidade*, fronte a 37 sectores cuxo crecemento está por baixo da media industrial –incluídos os *non dinámicos* e os *dinámicos na convertibilidade*–. A partir destes datos, observamos que o crecemento industrial, aínda que é máis xeneralizado –42 sectores teñen unha taxa anual acumulativa positiva, fronte a 28 na convertibilidade–, é profundamente desigual e ten lugar como un proceso marcado por unha acelerada concentración nun conxunto de sectores industriais. Así, 27 sectores que creceron a “taxas chinesas” –superiores ao 8% anual– na fase de recuperación (2002-2005) desaceleráronse na fase de crecemento (2005-2011), pasando a ser non dinámicos.

Os sectores que máis destacan no último período de acumulación –os sectores *dinámicos na posconvertibilidade* e os *competitivos*– son 12 dun total de 49, fronte a 19 de 49 na convertibilidade, polo que, cunha primeira ollada, podemos afirmar que existe unha maior concentración en termos relativos.

Neste punto xorde un importante contraste con respecto ao traballo do Centro de Estudos para el Desarrollo Argentino (CENDA, 2011) porque, ao considerarmos neste traballo a fase de crecemento entre os anos 2005-2011, nos atopamos con 6 sectores que integran os *sectores dinámicos na poscon-*

vertibilidade, mentres que o CENDA, ao avaliar o período 2002-2007 como o de crecemento, sobreestima a expansión e agrupa baixo esta categoría 24 sectores. Esta cuestión incide na relevancia de separar o modo de acumulación da posconvertibilidade nun período de recuperación e noutro de crecemento.

Segundo a Táboa 2 e a Táboa 3 podemos resumir a fase de crecemento (2005-2011) nas seguintes tendencias:

- 1) Evidénciase unha marcada desaceleración da maioría dos sectores que creceron na etapa previa. Un número importante de sectores industriais pasarán a ser *non dinámicos* (37 en total, incluíndo os *non dinámicos* e os que foron *dinámicos* só na convertibilidade). Se temos en conta os *non dinámicos*, as súas características principais son as de contribuír máis á participación do emprego industrial e ao déficit da balanza comercial. Estes sectores mostran unha clara inestabilidade no seu comportamento, unha dependencia respecto das importacións e unha inercia na súa participación respecto do total industrial no longo prazo. Todo o anterior se reforza se consideramos o feito de que os *sectores dinámicos na convertibilidade* e mais os *competitivos* pasaron de contribuír co 59% ao VBP ao 61% no período de estudo, e polo tanto, os *non dinámicos* e os *dinámicos na posconvertibilidade* pasaron de contribuír co 41% ao 39% (véxase a Táboa 3).
- 2) Un reducido número de sectores *dinámicos na posconvertibilidade*, todos eles relacionados co mercado interno, continúan expandíndose e proseguen aínda na súa fase de crecemento. Desta can, sobre todo, a Producción de bebidas (151), o Calzado (192), a chamada “liña branca” (293) e a Elaboración de produtos de panadaría, azucre, chocolate, pastas frescas e secas, café, té, herba mate e especias (154). O resto dos sectores non ten unha contribución considerable en termos do VBP.
- 3) Mantense un ritmo xeral de crecemento maior que difire da dinámica de crecemento na convertibilidade, e este novo crecemento está limitado polo nivel de importacións.
- 4) Estes comportamentos revelan o carácter dual e heteroxéneo dos agrupamentos sectoriais da industria arxentina característicos das *fases de crecemento*. Por esta razón, observamos unha maior tendencia á heteroxeneidade estrutural.

Se agrupamos os sectores segundo o seu carácter dinámico ou non dinámico, atopamos interesantes aspectos na Táboa 3.

Táboa 3. Sectores da industria e a súa participación no VBP, nas exportacións e nas importacións

Industria	Participación no VBP		Participación nas exportacións		Participación nas importacións	
	2005	2011	2005	2011	2005	2011
Dinámicos na posconvertibilidade	12,3	15,5	3,6	3,8	6,8	5,6
Competitivos	30,0	34,4	48,7	59,5	23,8	25,1
Dinámicos na convertibilidade	25,2	22,4	22,0	22,1	26,6	21,8
Non dinámicos	32,5	27,7	25,6	14,7	42,8	47,5

Fonte: elaboración propia a partir do CEP.

Vemos, como trazo central da industria na fase de crecemento da posconvertibilidade, o afianzamento dos *sectores competitivos* e dos *sectores dinámicos na convertibilidade*, e un menor crecemento dos *sectores dinámicos na posconvertibilidade*, sobre todo se consideramos a súa participación nas exportacións e no valor bruto de produción (VBP).

Os *sectores competitivos* logran un marcado superávit comercial fronte ao resto, acaparando no último ano da fase o 59,5% das exportacións totais –fronte ao 25,1% das importacións–. Trátase principalmente de sectores produtores de *commodities* con vantaxes comparativas, sectores baixo promoción industrial e, en menor medida, mercados internistas.

En relación con este punto, é necesario comparar os sectores *competitivos cos dinámicos na posconvertibilidade*: estes últimos modifican levemente a estrutura produtiva previa, xa que representan só o 15,5% do total do VBP industrial no ano 2011 e sosteñen unha maior cantidade de importacións que de exportacións, sendo estas últimas relativamente baixas –do 3,8%–. Ante estes feitos, podemos reforzar a idea antes mencionada de que, aínda que non se pode subestimar o crecemento industrial ao longo da posconvertibilidade, non podemos evidenciar unha transformación importante en termos da estrutura produtiva previa.

Outra característica importante é a inestabilidade dos *sectores non dinámicos*, relevantes pola súa incidencia no déficit da balanza comercial. Na súa maioría, como vimos anteriormente, presentan unha forte desaceleración con respecto á etapa de recuperación 2002-2005. Moitos deles son produtores de bens de capital e traballan con funcións de produción intensiva en importacións, polo que a súa expansión agrava a balanza comercial (Peirano, 2013). Os desequilibrios estruturais evidenciados nesta evolución responden ao aumento do déficit de divisas por unidade de produto (Gigliani e Michelena, 2013).

Un último aspecto dedúcese da táboa analizada: a tendencia á continuidade entre a convertibilidade e a posconvertibilidade refórzase se temos en conta o feito de que os *sectores dinámicos na convertibilidade* e os *competitivos* en conxunto pasaron de achegar o 55,2% do VBP ao 56,8% na fase de crecemento, mentres que os *non dinámicos* e os *dinámicos na posconvertibilidade* pasaron do 44,8% ao 43,2%.

Tendo en conta a posconvertibilidade en relación co longo prazo (1993-2011), a acumulación no nivel das manufacturas sostense polas continuidades presentes no proceso iniciado na fase de apertura económica da convertibilidade. Isto evidénciase pola traxectoria dos *sectores competitivos* e polo crecemento dependente –do ciclo económico e mais precisamente das divisas– dun conxunto de sectores máis orientados ao mercado interno, como é o caso dos *sectores dinámicos na posconvertibilidade*.

A Táboa 4 posúe importante información elaborada a partir dun modelo insumo produto correspondente ao ano 2004 para Arxentina, adaptada á CIU 3, na cal se calcularon os multiplicadores de produción. Estes multiplicadores permítenos captar o impacto do aumento da demanda final de cada sector sobre a produción total da economía. En conxunto, o exame do multiplicador de produción ponnos en perspectiva cales van ser os sectores resortes da industria desde o ano 2004, sectores que están estreitamente ligados cos dinámicos e non dinámicos expostos na Táboa 2 e na Táboa 3. Segundo a Táboa 4 podemos sacar as seguintes conclusións:

- Os *sectores competitivos* de media teñen os multiplicadores máis altos (2,88), liderados por Produtos alimenticios (4,35), Fabricación de vehículos automotores (2,77) e Fabricación de produtos de plásticos e caucho. Polo tanto, son estes sectores os que presentan o maior impacto no conxunto da economía, e por iso ao incluír esta dimensión enténdese moito mellor o seu destacado carácter dinámico.
- Os *sectores dinámicos na posconvertibilidade* teñen de media o segundo multiplicador máis alto (2,794), sendo os máis relevantes para a economía Bebidas (3,174) e Calzado (4,262), e por iso convertéronse nun eixe de apoio do desenvolvemento industrial e da economía.
- Os *sectores non dinámicos* teñen de media o terceiro maior multiplicador (2,568), e entre eles destacan a Produción de combustibles, a Confección de artigos de vestir e a Edición de folletos, libros e xornais.
- Os *sectores dinámicos na convertibilidade* presentan o último lugar, e esta posición dá conta da súa perda de dinamismo no último período analizado.

Táboa 4. Evolución dos sectores da industria 2004. Multiplicador de produción segundo modelo Insumo-Produto aberto adaptado segundo a división CIIU 3

Dinámicos na posconvertibilidade	2,79
Fabricación de maquinaria de oficina, contabilidade e informática (300)	2,19
Fabricación de vidro e produtos de vidro (261)	1,65
Elaboración de bebidas (155)	3,17
Fabricación de cociñas, calefactores e electrodomésticos (293)	2,56
Elaboración de produtos de panadaría, azucre, café, té, herba mate... (154)	2,92
Fabricación de calzado e as súas partes (192)	4,26
Competitivos	2,88
Fabricación de produtos químicos e agroquímicos (242)	2,44
Produtos alimenticios (151)	4,35
Fabricación de vehículos automotores (341)	2,77
Fabricación de aparellos receptores e de reprodución de son e vídeo (323)	1,61
Fabricación de produtos de plástico e caucho (252 e 251)	3,57
Fabricación de mobles, somieres e colchóns (361)	2,56
Dinámicos na convertibilidade	1,98
Produtos de ferro e aceiro (271)	1,67
Fabricación de fertilizantes e produtos químicos de uso agropecuario (24a)	1,33
Elaboración de produtos lácteos (152)	2,64
Fabricación de carrozarías, remolques e semirremolques (342)	2,62
Fabricación de fíos e cables illados (313)	1,42
Fabricación de fibras manufacturadas –artificiais e sintéticas– (243)	1,43
Fabricación de substancias químicas básicas, excepto fertilizantes (241)	1,88
Moenda de trigo, legumes e cereais. Arroz, alimentos para animais... (153)	3,82
Produtos de metais non ferrosos (272)	1,28
Fabricación de papel e produtos de papel (210)	2,34
Fabricación de madeira e os seus derivados (excepto mobles) (20a)	1,68
Fabricación de roupa de cama, toallas, mantelaría, alfombras e cordas (172)	1,60
Non dinámicos	2,57
Edición de folletos, libros, xornais... (221)	5,28
Curtido, acabado de coiros e marroquinaría (191)	3,48
Fabricación de maquinaria de uso xeral (291)	2,19
Fundición de ferro e aceiro, e de metais non ferrosos (273)	2,26
Fabricación de produtos de minerais non metálicos (269)	1,80
Fabricación de maquinaria de uso especial (292)	1,63
Procesos de acabado de superficies metálicas (289)	1,95
Fabricación de partes e accesorios para vehículos automotores (343)	1,33
Producción de combustibles líquidos, gasosos e graxas lubricantes (232)	5,87
Fabricación de transmisores de radio, televisión e telefonía (32A)	2,69
Fabricación de tecidos de punto e artigos de punto e de gancho (173)	1,60
Outras industrias manufactureiras n.c.p. (369)	2,04
Fabricación de motores e aparellos para a enerxía eléctrica (31A).	1,69
Impresión e servizos conexos (222)	3,52
Confección de pezas de vestir e de artigos de pel (18A)	4,35
Fabricación de fiados e tecidos; acabado de produtos téxtiles (171)	2,38
Fabricación de acumuladores e baterías e de equipos de iluminación (31B)	1,49
Construción e reparación de buques e embarcacións (351)	1,28
Instrumentos médicos, ópticos, de precisión e reloxos (33A)	1,73
Produtos metálicos para uso estrutural e xeradores de vapor (281)	2,81

Fonte: elaboración propia a partir do INDEC.

Como se pode ver, as diferenzas presentes nos multiplicadores do sector dinámico e do non dinámico reforan novamente a idea dunha heteroxeneidade estrutural asentada na industria arxentina, na cal destaca a grande evolución dos *sectores competitivos* xunto aos fortes atrasos dos *sectores non dinámicos*. Outros tres enfoques achégannos outras tantas dimensións de análise. Para profundar nesta temática pódese incorporar un estudo de *key sector approach* (Thakur, 2011) que permite identificar aquelas actividades que teñen un impacto maior do que a media no resto da economía. Estes sectores, segundo os datos analizados, serían os competitivos. Esta perspectiva será adoptada en traballos futuros para outros períodos, dada a insuficiencia de datos dispoñibles para eles con respecto ao aquí analizado.

Á súa vez, unha dimensión internacional e de encadeamentos produtivos revela que as economías desenvolvidas presentan maiores encadeamentos entre as súas industrias, mentres que nas menos desenvolvidas, tales como a arxentina, é máis fácil atopar sectores tipo *enclaves* (Soza Amigo e Aroca, 2018).

Por último, outras teorías explican a especialización produtiva dalgúns sectores competitivos pola *proximity* (Hidalgo, Klinger, Barabási e Hausmann, 2007). Nestes termos, a capacidade dun país para producir un produto dependerá da existencia doutros produtos similares na súa infraestrutura, de factores físicos, de tecnoloxía e das institucións que o comprenden (tales como “alimentos” na Arxentina e o conxunto de produtos que o integran).

En consecuencia, a convertibilidade é un período clave para entender a estrutura industrial da posconvertibilidade, debido á destacada acumulación dun conxunto de sectores industriais asociados coa produción de *commodities* e dalgúns poucos sectores industriais con réximes de promoción do Estado, como é o caso da industria automotriz (Panigo, Lavarello, Gárriz e Castelo, 2018). En relación con este punto, pódese contribuír á idea presente na literatura sobre o tema de que a estrutura económica da posconvertibilidade ten máis trazos de continuidade que de cambio (Katz e Bernat, 2013; Piva, 2015). Nestes termos, explícase a acumulación na posconvertibilidade a partir do proceso de reestruturación industrial iniciado logo da hiperinflación de 1989, momento no cal a industria reorientou a súa produción cara ás *commodities* pola intensificación da competencia externa (Piva, 2015).

Cabe agregar que se poden establecer outro tipo de comparacións entrambos os períodos dados a partir de estudos referentes ás funcións de produción. Baixo este aspecto, preséntanse heteroxeneidades en canto aos factores produtivos que impulsan a economía arxentina: a fase 1993-1998 ten un carácter de máis capital intensivo que de traballo intensivo, a diferenza da fase 2003-2008 (Krysa e Lanteri, 2018). Isto relaciónase parcialmente co escenario latinoamericano, no cal se explica o crecemento económico na década dos anos noventa pola acumulación do capital e pola produtividade total dos factores. Pola contra, entre os anos 2004 e 2008 son as altas taxas de investimento as que explican o aumento da taxa de crecemento potencial (Aravena, 2010).

Aínda que o estudo dos sectores dinámicos e non dinámicos nos serviu para identificar importantes tendencias da industria, pola importancia que teñen as tendencias de continuidade entre os modos de acumulación é necesario abordar o estudo dos sectores industriais que máis crecen entrambas as fases. Xa que logo, examínanse a seguir con máis precisión *os sectores competitivos*.

3.3. Continuidades entre a convertibilidade e a posconvertibilidade como principal tendencia na acumulación industrial: os *sectores competitivos*

Se proseguimos a análise industrial incluíndo a participación no VBP dos sectores máis dinámicos que vimos no apartado anterior, sobresaen 11 sectores dun total de 49 (véxase a Táboa 2 e a Táboa 4). A evolución destes 11 sectores está relacionada con aspectos que definen a estrutura industrial arxentina destas últimas décadas polas fortes continuidades existentes entre a convertibilidade e a posconvertibilidade. Estes sectores inclúen boa parte dos *sectores competitivos*, que foron impulsados polo proceso de apertura económica dos anos noventa e que están orientados sobre todo

ao mercado mundial. Ao ter que competir neste espazo internacional, adquiriron este carácter de seu.

Nestes termos, é importante destacar o carácter decisivo dos procesos de reestruturación produtiva e de transformacións industriais de convertibilidade como eixes reitores do período de posconvertibilidade, sendo ambos os períodos parte dunha mesma etapa de desenvolvemento. Así, na convertibilidade, aínda que existiron outros procesos de acumulación claves como a valorización financeira (Basualdo, 2000) e o endebedamento externo, tamén existiu un proceso clave de industrialización cuxas características definiron a estrutura industrial no longo prazo (Bisang e Gómez, 1999).

Un estudo precursor na identificación das continuidades no nivel sectorial foi o de Azpiazu e Schorr (2010). Segundo estes autores:

El perfil sectorial de la posconvertibilidad se remonta a los años noventa y tendió a consolidarse en la reciente fase expansiva industrial. Con la salvedad de la fabricación de maquinaria y equipo [...] fueron las agroindustrias [...], la automotriz [...] y las productoras de commodities las que realizaron una mayor contribución al crecimiento industrial verificado entre 2001 y 2007 (Azpiazu e Schorr, 2010, pp. 238-239).

Examinemos agora a acumulación dos sectores competitivos. Katz (2000) proporcionou unha metodoloxía para agrupar os sectores industriais, dividíndoos en: I) Industria metal-mecánica; II) Equipos de transporte; III+IV) Alimentos, bebidas e tabaco máis industrias procesadoras de recursos naturais; e V) Industrias tradicionais con uso intensivo de man de obra. Utilizando esta forma de agrupar os sectores industriais, a maioría dos *sectores competitivos* pertencen a industrias procesadoras de recursos naturais e de alimentos e bebidas, coa excepción da fabricación de vehículos automóbiles, e na súa totalidade os sectores competitivos representan o que Katz denomina a estrutura típica dominante nas industrias latinoamericanas transformadas polos procesos de apertura económica. Isto último non só relaciona a forma de acumulación cos procesos de apertura da rexión, senón que ademais incide na idea de continuidade da estrutura produtiva.

En termos da súa acumulación, a traxectoria destacada evidencia a análise da participación no VBP dos *sectores competitivos* da Táboa 5. Durante todos o períodos analizados afirmanse os liderados estruturais de 11 sectores dun total de 49. Os sectores competitivos en conxunto acaparan preto de 1/3 do total do VBP industrial do ano 2011, representando en 1998 un 29,9%.

Táboa 5. Sectores industriais que lideran a participación no valor bruto de produción industrial total (1998 e 2011, en porcentaxes)

Sectores industriais	1998	2011
Productos alimenticios (151)	13,5	16,2
Producción de combustibles líquidos, gasosos e graxas lubricantes (232)	8,2	8,7
Elaboración de produtos de panadaría, azucre, herba mate... (154)	6,3	7,1
Fabricación de produtos químicos (242)	7,6	6,8
Fabricación de vehículos automotores (341)	4,8	6,2
Elaboración de bebidas gasosas, viños, cervexa, augas minerais... (155)	4,1	4,6
Productos de ferro e aceiro (271)	2,9	5,5
Fabricación de produtos de plástico (252)	4,0	3,9
Fabricación de papel e produtos de papel (210)	2,7	3,1
Fabricación de substancias químicas básicas, excepto fertilizantes (241)	2,5	3,3
Elaboración de produtos lácteos (152)	3,4	2,8
Total	59,9	68,2

Fonte: elaboración propia a partir do CEP.

Por último, en termos da participación sectorial no investimento da industria durante o período 2003-2013 (Táboa 6), nun nivel maior de agregación (dous díxitos CIIU) vemos liderados mercados dos sectores que integran os competitivos, sobre todo de alimentos e bebidas, cun 21,2%; da produción automotriz, cun 11,47%; da química e petroquímica, cun 10,21%; e da produción de biocombustibles, cun 7,15%. Por último, a dirección no proceso de acumulación do sector dos alimentos marca a relevancia das manufacturas de orixe agraria, sendo a industrialización do complexo oleaxinoso clave fronte ao detrimento da súa produción primaria (Kejsefman, 2014).

Táboa 6. Participación nos investimentos industriais dos principais sectores industriais 2003-2013 (en porcentaxe)

Sector	2003-2013
Alimentos e bebidas	21,20%
Automotriz	11,47%
Química e petroquímica	10,21%
Biocombustibles	7,15%
Total Industria	100,00%

Fonte: elaboración propia a partir do CEP.

4. Conclusións

Observamos a importancia de realizar un exame industrial sobre o carácter dinámico dos seus sectores, dos seus multiplicadores de produción e do resultado de dividir a evolución histórica da convertibilidade e da posconvertibilidade (1991-2011) en termos da acumulación en fases de crecemento.

En síntese, podemos dicir que a estrutura industrial resultante da posconvertibilidade se basea en tres tipos de industria. En primeiro lugar, o desenvolvemento dos *sectores competitivos*, que tiveron un impulso destacado no proceso de apertura dos anos noventa. Aquí están presentes os produtores de commodities con vantaxes comparativas, os sectores baixo promoción industrial (como o automotriz) e en menor medida os mercados internistas. Todos, en xeral, están orientados principalmente ao mercado rexional e mundial, podendo competir neste espazo tanto polo proceso de reestruturación produtiva previo como pola continuidade dos incrementos na súa produción, nos seus investimentos e na súa produtividade na posconvertibilidade. Grazas a isto, gañan unha maior autonomía respecto da evolución do ciclo económico local. Nunha primeira aproximación pódese dicir que estes sectores son claves (Thakur, 2011) no sentido de exercer influencia a través da venda e das relacións de compra, e polo seu impacto por riba da media na industria. Así e todo, é necesario profundar na análise de sectores clave, como no caso de Thakur e Alvaay (2011).

O segundo tipo son os *sectores dinámicos na posconvertibilidade*, que representan as tendencias ao cambio da estrutura produtiva, aínda que non modificaron substancialmente as desigualdades existentes. Dentro deles destacan os sectores da produción de bebidas, do calzado e dos electrodomésticos. Estes emerxeron dun proceso máis ligado ao mercado interno, de desenvolvemento máis dinámico na posconvertibilidade e non na convertibilidade, compostos por un conxunto de sectores moi reducidos que puideron manter a súa acumulación destacada na última fase de crecemento.

E por último, o terceiro tipo é o dos *sectores non dinámicos* e mais o dos *sectores dinámicos na convertibilidade*, dependentes sobre todo da crecente necesidade de importacións de bens de capital e insumos a medida que se estende un ciclo de crecemento económico. Son altamente susceptibles aos cambios na economía arxentina.

En relación a esta dinámica industrial obsérvase que, como vimos no presente artigo, a heteroxeidade estrutural presente nos agrupamentos sectoriais dentro da industria é un trazo que se mantén nas fases de crecemento (1993-1998 e 2005-2011). Esta característica mostra as fortes *continuidades* existentes entre a convertibilidade e a posconvertibilidade ao perdurar o desenvolvemento destacado dun conxunto de sectores *competitivos*. Estes sectores lograron un continuo e marcado superávit da balanza comercial, situación que os afasta do resto. En contraste, existe unha maioría de sectores cuxo desempeño se atopa claramente condicionado polos cambios da economía nacional e pola necesidade de importacións para o seu desenvolvemento.

Neste sentido, a economía arxentina presenta a mesma eiva que as economías menos desenvolvidas, ao asentarse a súa acumulación sobre sectores tipo *enclaves* (Soza Amigo e Aroca, 2018), o que xera un maior enfraquecemento da economía. Neste caso, estes sectores son os chamados *competitivos*. Non obstante, este último aspecto require un maior estudo e será abordado en futuros traballos.

Por outra banda, respecto ao período de recuperación (2002-2005), vemos que o crecemento xeral e acelerado que o caracteriza está directamente relacionado coa utilización da capacidade instalada. Así, logo desta fase, varios sectores vanse desacelerar, como é o caso dos *sectores non dinámicos* e dos *sectores dinámicos na convertibilidade*. Este aspecto subliña a importancia de dividir o período de posconvertibilidade na fase de recuperación e na de crecemento, para non sobreestimar o crecemento de sectores.

Os límites da acumulación das manufacturas evidenciáronse para un amplo conxunto de sectores industriais que compoñen a lista dos *non dinámicos* na fase de crecemento, sendo os que máis contribúen ao déficit da balanza comercial. Isto mostra unha inestabilidade no comportamento destes sectores e unha inercia na súa participación respecto ao total industrial no longo prazo. Deste xeito, o crecemento destes últimos sectores axustouse á utilización da capacidade instalada, reforzando a heteroxeidade estrutural que presenta a industria. Os ditos sectores mostran o carácter dependente da estrutura industrial arxentina debido á súa crecente necesidade de importacións a medida que se estende un ciclo de crecemento económico.

O presente traballo concibiuse como unha contribución ao tema, xunto coa revisión da bibliografía relacionada coa materia; para unha análise máis a fondo destes procesos cómpre continuar o estudo da industria en futuros traballos.

Bibliografía

- Abeles, M., Lavarello, P., e Montagu, H. (2013). Heterogeneidad estructural y restricción externa en la economía argentina. En R. Infante e P. Gerstenfeld (Eds.), *Hacia un desarrollo inclusivo. El caso de Argentina* (pp. 23-95). Santiago de Chile, Chile: Naciones Unidas, CEPAL/Organización Internacional del Trabajo. Recuperado de https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/35396/S1300904_es.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Aravena, C. (2010). Estimación del crecimiento potencial de América Latina. *Serie Macroeconomía del Desarrollo*, 106. Santiago de Chile, Chile: Naciones Unidas, CEPAL.
Recuperado de <https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/5338/1/lcl3269.pdf>
- Azpiazu, D., e Schorr, M. (2010). *Hecho en Argentina. Industria y economía, 1976-2007*. Buenos Aires, Argentina: Siglo XXI.
- Basualdo, E. M. (2000). *Concentración y centralización del capital en la Argentina durante la década de los noventa*. Buenos Aires, Argentina: Universidad Nacional de Quilmes.
- Bisang, R., e Gómez, G. (1999). Las inversiones en la industria argentina en la década de los años noventa. *Serie Reformas Económicas*, 41. Santiago de Chile, Chile: CEPAL.
Recuperado de <http://repositorio.cepal.org/handle/11362/7503>
- CENDA (2011). *La anatomía del nuevo patrón de crecimiento y la encrucijada actual. La economía argentina en el período 2001-2010*. Buenos Aires, Argentina: Cara o Ceca. Recuperado de <http://pdfhumanidades.com/sites/default/files/apuntes/46%20-%20CENDA%20-%20La%20anatomia%20del%20nuevo%20patron%20de%20crecimiento%20y%20la%20encrucijada%20actual%20%28%20162%20copias%29.pdf>

- Gigliani, G., e Michelena, G. (2013). Los problemas estructurales de la industrialización en la Argentina (1962-2010). *Realidad Económica*, 278, 55-74.
Recuperado de <https://economarx21.files.wordpress.com/2013/12/regiglianimichelena.pdf>
- Grigera, J., e Eskenazi, M. (2013). Apuntes sobre la acumulación de capital durante la posconvertibilidad. En J. Grigera (Comp.), *Argentina después de la convertibilidad (2002-2011)* (pp. 165-194). Buenos Aires, Argentina: Imago Mundi. Recuperado de https://www.academia.edu/28721020/Eskenazi_Matias_Grigera_Juan_2013_Apuntes_sobre_la_acumulaci%C3%B3n_de_capital_durante_la_posconvertibilidad
- Hidalgo, C., Klinger, B., Barabási, A., e Hausmann, R. (2007). The product space conditions the development of nations. *Science*, 317(5837), 482-487. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1144581>
- Katz, J. (2000). Cambios estructurales y productividad en la industria latinoamericana, 1970-1996. *Revista de la CEPAL*, 71, 65-84. Recuperado de https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/12210/071065084_es.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Katz, J., e Bernat, G. (2012). Interacciones entre la macro y la micro en la postconvertibilidad: dinámica industrial y restricción externa. *Desarrollo Económico*, 52(207-208), 383-404.
Recuperado de <https://www.jstor.org/stable/i40151345>
- Katz, J., e Stumpo, G. (2001). Regímenes competitivos sectoriales, productividad y competitividad internacional. *Serie Desarrollo Productivo*, 103. Santiago de Chile, Chile: Naciones Unidas, CEPAL.
Recuperado de https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/4487/1/S01070600_es.pdf
- Kejsefman, I. (2014). Neodesarrollismo: ¿Qué hay de neo y qué de desarrollista en la Argentina de la postconvertibilidad? *Actas de las VII Jornadas de Economía Crítica*. La Plata, Argentina: Sociedad de Economía Crítica.
Recuperado de <https://www.dropbox.com/sh/korv69dxe1od9r/AAAdTD7tIXEKBlIz5DT4bZBea?dl=0&preview=IEC.2014-Kejsefman.pdf>
- Krysa, A., e Lanteri, L. (2018). Estimación del producto potencial y de la brecha del producto, para Argentina: aproximaciones a partir de un filtro ultivariado y del método de la función de producción. *Economic Research Working Paper*, 80. Buenos Aires, Argentina: Banco Central de la República Argentina.
Recuperado de <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/202489/1/1028050690.pdf>
- Kulfas, M., Goldsten, E., e Burgos, M. (2014). Dinámica de la producción industrial y la sustitución de importaciones. Reflexiones históricas y balance del período 2003-2013. *Documento de Trabajo*, 64. Buenos Aires, Argentina: Centro de Economía y Finanzas para el Desarrollo de la Argentina.
Recuperado de <http://www.iade.org.ar/system/files/dt64-kulfas-web.pdf>
- Panigo, D., Lavarello, P., Gárriz, A., e Castillo, K. (2018). El autpartismo latinoamericano en un contexto de proyeccionismo global, reshoring y debilitamiento de acuerdos regionales de comercio. En D. Panigo, A. Gárriz, P. Lavarello e M. Schorr (Coords.), *La encrucijada del autpartismo en América Latina* (pp. 18-74). Buenos Aires, Argentina: UNDAV. Recuperado de http://ediciones.undav.edu.ar/sites/default/files/Panigo_etal_1.pdf
- Peirano, F. (2013). El complejo productivo de bienes de capital. En G. Stumpo e D. Rivas (Comp.), *La industria argentina frente a los nuevos desafíos y oportunidades del siglo XXI* (pp. 61-98). Santiago de Chile, Chile: Naciones Unidas, CEPAL. Recuperado de https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/35444/S2013348_es.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Piva, A. (2015). *Economía y política en la argentina kirchnerista*. Buenos Aires, Argentina: Batalla de Ideas. Recuperado de https://www.academia.edu/30508137/Econom%C3%ADa_y_pol%C3%ADtica_en_la_Argentina_kirchnerista_Batalla_de_ideas_Buenos_Aires_2015
- Rivas, D., e Robert, V. (2015). Cambio estructural y desarrollo eficiencia keynesiana y shumpeteriana en la industria manufacturera en la Argentina en el período 2003-2011. *Serie Estudios y Perspectivas*, 42. Buenos Aires, Argentina: Naciones Unidas, CEPAL, Oficina de Buenos Aires.
Recuperado de https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/38244/1/S1500516_es.pdf
- Schincariol, V. E. (2013). La recuperación de la economía argentina en los años 2000. *Revista Galega de Economía*, 22(2), 167-192. Recuperado de http://www.usc.es/econo/RGE/Vol22_2/castelan/art8c.pdf
- Soza-Amigo, S., e Aroca, P. (2018). Estructuras productivas y desarrollo: el caso de la economía chilena. *Revista de Métodos Cuantitativos para la Economía y la Empresa*, 25(1), 175-202. Recuperado de https://www.researchgate.net/publication/330912924_Estructuras_productivas_y_desarrollo_el_caso_de_la_economia_chilena
- Stumpo, G., e Rivas, D. (Comps.). (2013). *La industria argentina frente a los nuevos desafíos y oportunidades del siglo XXI*. Santiago de Chile, Chile: Naciones Unidas, CEPAL. Recuperado de https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/35444/S2013348_es.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- Tavosnanska, A., e Herrera, G. (2011). ¿Reindustrialización en la Argentina? Una década de expansión industrial en la Argentina. *La Revista del CCC, 13. Sección Estudios de Economía Política y Sistema Mundial*.
Recuperado de <https://www.centrocultural.coop/revista/13/reindustrializacion-en-la-argentina-una-decada-de-expansion-industrial-en-la-argentina>
- Thakur, S. K. (2011). Fundamental economic structure and structural change in regional economies: A methodological approach. *Région et Développement, 33*, 9-38.
Recuperado de <https://regionetdeveloppement.univ-tln.fr/wp-content/uploads/Thakur.pdf>
- Thakur, S. K., e Alvayay, J. R. (2011). Identification of regional fundamental economic structure (FES) of Chilean economy: A field of influence approach. *Structural Change and Economic Dynamics, 23*(1), 92-107.
DOI: <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2011.10.004>